

UOT: 811. 512

MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVANÜ LUĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ

Sevinc Sadıqova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
sevincsadigova@gmail.com
Orcid: 0000-0001-8720-3262

Xülasə

Türkologiyanın bahadırı Mahmud Kaşğarlının XI əsrdə türk dilləri və ləhcələrinə aid yazdığı monumental əsəri müasir türk dillərinin və dialektlərinin mütləq əksəriyyətini əhatə edir. Tədqiq etdiyimiz Qərbi Azərbaycan şivələrinin də leksik tərkibində işlənən xeyli miqdarda söz və ifadələr vardır ki, bunlar Mahmud Kaşğarlının "Divan"ında qeydə alınmışdır. Bu söz və ifadələr yalnız tədqiqata cəlb etdiyimiz şivələrdə deyil, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də işlənərkəddir. Həmçinin, həmin leksik vahidlər ya eynilə, ya da cüzi fonosemantik fərqlərlə həm ayrı-ayrı türk ədəbi dillərində, həm də onların dialekt və şivələrində işlənərkəddir. Bu leksik vahidlərə misal olaraq *ağa/ aka, yengə, uruğ, aya, bağır, qıl, öfgə/ öykə, al, qut, suç, tuş, ün, küz, öynə/ öylən, yazı* və s. sözləri göstərmək olar. Qeyd edək ki, bu leksik vahidlər tarixən Azərbaycan ədəbi dilində də işlənmiş, lakin tədricən arxaikləşərək ədəbi dildə işləkliyini itirmiş, dialekt və şivələrdə isə qalmışdır. Məqalədə bu leksik vahidlərin həm türk dilləri və dialektlərində, həm də türk dillərinə aid bir sıra lüğətlərdə, qədim türk yazılı abidələrində işlənəsinə aid nümunələr verilmişdir.

Açar sözlər: dialekt, şivə, Azərbaycan dili, Qərbi Azərbaycan, Mahmud Kaşğarlı

MAHMUD KASHGARLI'S "DIVANÜ-LUGAT IT-TURK" AND WEST AZERBAIJAN DIALECTS

Sevinj Sadıqova
Doctor of Philosophy in Philology
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

The monumental work of Mahmud Kashgarli, the hero of Turkology, written in the XI century on Turkish languages and dialects, covers the absolute majority of modern Turkish languages and dialects. The Western Azerbaijani dialects, which we explored also have a large number of words and phrases, that used in the lexicon, which were recorded in the "Divan" of Mahmud Kashgarli. These words and expressions aren't used only in the dialects, that we involved in the exploring, but also in other dialects and dialects of the Azerbaijani language. Those lexical units are used either identically or with slight phonosemantic differences both in separate Turkish literary languages and in their dialects and accents. Examples of these lexical units are *aga/ aka, yenge, urug, aya, bagir, gyl, öfge/ oyka, al, kut, suç, tush, ün, kuz, oyen/ öylan, yızı*, etc. words can be shown. It should be noted, that these lexical units were historically used in the literary language of Azerbaijan, but gradually, they became archaic and lost their functionality in the literary language, and remained in dialects and accents. The article provides examples of the use of these lexical units both in Turkic languages and dialects, and in a number of dictionaries of Turkic languages and ancient Turkic written monuments.

Keywords: dialect, accent, Azerbaijani language, West Azerbaijan, Mahmud Kashgarli

«ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРЛЫ И ГОВОРЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Севиндж Садыгова

Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Монументальный труд Махмуда Кашгарлы, героя тюркологии, написанный в XI веке о тюркских языках и диалектах, охватывает абсолютное большинство современных тюркских языков и диалектов. Изученные нами говоры Западного Азербайджана также имеют большое количество используемых в лексике слов и словосочетаний, зафиксированных в «Диване» Махмуда Кашгарлы. Эти слова и выражения используются не только в говорах, которые мы привлекли к исследованию, но и в других диалектах и говорах азербайджанского языка. Также эти лексические единицы употребляются либо одинаково, либо с небольшими фоносемантическими различиями как в отдельных тюркских литературных языках, так и в их диалектах и говорах. Примерами таких лексических единиц являются *ага/ака, енге, уруг, ая, багыр, гыл, офге/ойка, ал, кут, суч, туш, юн, куз, ойен/ойлан, язы* и др. Следует отметить, что эти лексические единицы исторически использовались в литературном языке Азербайджана, но постепенно они архаизировались и потеряли свою функциональность в литературном языке, и остались в диалектах и говорах. В статье приведены примеры использования этих лексических единиц как в тюркских языках и диалектах, так и в ряде словарей тюркских языков и древнетюркских письменных памятниках.

Ключевые слова: диалект, говор, Азербайджанский язык, Западный Азербайджан, Махмуд Кашгарлы.

Annotasiya. Məqalədə Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it türk” əsərində işlənmiş bir sıra leksik vahidlərin hal-hazırda Qərbi Azərbaycan şivələrində, eləcə də bu söz və ifadələrin ayrı-ayrı türk dillərində və dialektlərində işlənməsi məsələsi təhlil olunmuşdur.

Aktuallıq. Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it türk” əsərində işlənmiş leksik vahidlərin eynilə, ya da cüzi fonosemantik fərqlərlə müasir türk dillərində, eləcə də türk dillərinin dialekt və şivələrində işlənməsi türk dillərindəki leksik vahidlərin tarixi inkişaf prosesini izləməyə imkan verir. Bu leksik vahidlərin həm türk dilləri və dialektlərində, həm də ayrı-ayrı türk dillərinə aid mənbələrdə rast gəlinməsi onların tədqiqini aktual etmişdir.

Metod. Məqalədə dilçiliyin təsviri, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Qərbi Azərbaycan şivələri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə zəngin, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə rəngarəngdir. Araşdırmamızda bu şivələrdə işlənən, həmçinin vaxtilə Mahmud Kaşğarlı tərəfindən qeydə alınmış bir sıra söz və ifadələrin təhlil edilməsi və türk dilləri və dialektlərində işlənməsinin müəyyənləşdirilməsi yer almışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində “*ata*” mənasında işlənən leksik vahidlərdən biri də ***ağadır***. Bu söz Dərələyəz, İrəvan dialektlərində “*ata*” mənasında, bəzən “*böyük qardaş, ata əvəzi qardaş*” mənasında da işlənir. Qədim türk yazılı abidələrində də işlənən bu sözə müasir türk dillərinin bir qisminə rast gəlinir. Bu leksemin *əkə, aka, akka* variantlarında “*ata, böyük qardaş, yaşca böyük qohum, baba, əmi*” mənalarda özbək, türkmən, qırğız, qaraqalpaq, tatar, uyğur və s. dillərin dialektlərində işlənməsi qeyd olunur [1, I,121]. M.Kaşğarlı bu sözü “*böyük bacı*” [2, I,151,154; III.15], bu sözdən törəmiş *əkəç* leksemini isə “*uşaqlıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız*” [2,I,125] mənasında izah etmişdir.

Ağbaba, Dərələyəz, İrəvan, Göyçə, Dağ Borçalısı dialektlərində ***yengə*** sözü “*əmiarvadı, dayıarvadı, qardaşarvadı*” mənalərini ifadə edir; məs.: *A Mənsu`rə yengə, bizə ələjsənmi?* (Dağ Bor.); *Əmim yengəmə təpindi möykəm* (Basark.). Qərbi Azərbaycanın bütün dialekt və şivələrində bu söz həm də “*toy günü gəlini bəy evinə müşayiət edən qadın*” mənasında işlənir. Tarixən ədəbi dildə bu leksem hər iki mənada işlənmişdir: Bu leksem Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri ilə yanaşı, Başkeçid, Goranboy, Qazax, Qax, Tovuz, Zaqatala dialekt və şivələrində “*qardaşarvadı*” mənasında işlənir [3,548]. “Qədim türk lüğəti”ndə ***yengə*** sözü “*böyük qardaşın və ya əminin arvadı*”

kimi izah olunur [4,256], M.Kaşğarlının [2,III,329] lüğətində də həmin semantika ilə qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən **uruğ** sözü qədim türk sözüdür: “*Bunça isig-küçig birtükgärü sakınmatı, türk bodun ölüräyin, uruğ sıratayın, -tir ermis, yokadu barır ermis (tərcüməsi: Türk xalqını məhv edəcəyik, nəslini kəsəcəyik, (beləcə) demişlər. (Onlar) ölümə getməyə başlamışlar)*” [5,200]. **Urığ** sözü “*toxum*” mənasında **urık** (qazax, qaraqalpaq), **urık** (qırğız, uyğur), **uruğ** (özbək); “*tayfa, nəsil*” mənalarında isə özbək və qırğız dillərində işlənir. Bu söz “Qədim türk lüğəti”ndə [4,615] də qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğarlı [2,I,133] bu sözü “nəsil” kimi izah etmişdir.

Aya sözü Göyçə danışıqında “*ovucun içi*” mənasında işlənmişdir. Bu sözə qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir: “*Aya – ovuc; aya yapmak - əlini əlinə vurmaq, əl çəpik çalmaq*”. “Qədim türk lüğəti”ndə eyni mənada izah edilmişdir: “*aja-ovuc: ajaça aş bermiş – ovuc (boyda) yemək vermiş; aja teg jap jazı tüp tüz közünür – ovuc içi kimi tamamilə düz və hamar görünür*” [4,25]. **Aya** leksik vahidində Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının türk dilinə tərcüməsində də rast gəlik [6,306]. M.Kaşğarlı [2,I,150] bu sözü “*ovuc*” mənasında izah etmişdir.

Bağır sözü Qərbi Azərbaycan şivələrinin hamısında işlənir, həm “*qaraciyər*”, həm də “*ürək*” mənalarını ifadə edir. Bu leksem Azərbaycan dilinin Gəncə, Kürdəmir, Qax, Qazax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Borçalı dialekt və şivələrində *qaraciyər* mənasında, Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba dialekt və şivələrində *ürək, qəlb* mənasında işlənir. “Qədim türk lüğəti”ndə [4,78] qeydə alınmışdır. M.Kaşğarlı [2,I,366] bu sözü eyni fonosemantika ilə qeydə almışdır.

Qərbi Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində “*tük*” mənasında **qıl** sözü işlənir.

“Qədim türk lüğəti”ndə **qıl** sözü **qıl** fonovariantında, “*tük*” mənasında verilmiş: “*elig bojni qılça ükəkçä başi – hökmdarın boğazı түк qəddir, başı qüllə kimidir; joluş qılda jinčkä özüjñi könit – sənin yolun түkdən incədir, (buna görə də) özünü düzgün istiqamətləndir; qıl uçı – tükün ucu*” [4,442]; M.Kaşğarlı [2,I,348] bu sözü eyni mənada izah etmişdir.

İrəvan, Ağbaba, Göyçə, Dərələyəz dialektlərində “*ağ ciyər*” mənasında **öfgə// öykə** leksemi işlənir. M.Kaşğarlı [2,I,186; IV,410] lüğətində bu leksem qeydə alınmışdır.

Ağbaba dialektində **al** sözü “*hiylə*” mənasında işlənir.

Qədim türk yazılı abidələrində də bu söz “*hiylə, məkr, aldatma*” kimi izah edilir [5,462]. M.Kaşğarlı [2,I,148] lüğətində eyni mənada qeydə alınmışdır.

Zəngəzur dialektinin Qarakilsə, Meğri şivələrində **qut** sözü “*güc, qüvvət*” mənasında, İrəvan, Göyçə, Zəngəzur dialektlərində *qut olmax, qutdan düşməx* tərkibi feillərin komponenti kimi “*taqəti// gücü olmaq*”, “*taqətdən// gücdən düşmək*” mənalarında işlənir;

“Qədim türk lüğəti”ndə **qut// qutlu** sözünün I mənəsi məhz Qərbi Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, “*güc, qüvvət, taqət*” mənalarında izah olunmuşdur [4, 471, 473]. M.Kaşğarlı [2,I,337] lüğətində “*dövlət*” mənasında izah olunmuşdur.

Suç sözü Qərbi Azərbaycanın bütün şivələrində “*günah*” mənasında işlənir.

Bu söz Cəbrayıl, Gədəbəy, Qax, Tovuz, Zaqatala şivələrində də eyni mənada işlənir [3,446]. “Qədim türk lüğəti”ndə **suç** sözü verilmiş və “*günah*” mənasında izah edilmişdir: “*suçda baru – günahda gəzərək*” [4,513]. M.Kaşğarlı [2,I,337] lüğətində eyni semantika ilə qeydə alınmışdır.

Dərələyəz, İrəvan, Ağbaba, Dağ Borçalısı dialektlərində **tuş// duş** sözü “*yuxu*” mənasındadır; Borçalı, Gədəbəy, İmişli, Qazax, Tovuz dialekt və şivələrində “*yuxu, rəya*” mənası **tuş** Zaqatala şivəsində **düş** fonovariantında işləndiyi qeyd edilir. Müasir türk dilində bu söz “*düş*” fonetik variantında işlənir. Bu leksem türk dillərinə aid lüğətlərdə [4,599-600], M.Kaşğarlı [2,III,133], V.V.Radlovun [7,III,1587,1816] qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən **ün** sözü M.Kaşğarlı lüğətində [2,I,122], “Qədim türk lüğəti”ndə [4,625] qeydə alınmışdır: “*Ün – səs: er üni bütti – kişinin səsi batdı; bir ünün siytaştilar – onlar bir səsdən ağlayırdılar; seviglig ünün irlaju... inça tep tedilər – xoş səslə oxuyaraq, onlar belə dedilər...*” qeydə alınmışdır.

Ağbaba, Göyçə dialektlərində **küz** leksik vahidi “*payız*” mənasını ifadə edir

Qədim türk yazılı abidələrində: “künçit altym küz iki küri künçit birürm(ä)n.” (tərcüməsi: künçüt aldım. Payızda iki küri künçüt verirəm) [5,360], “Qədim türk lüğəti”ndə: “*küz – 1.payız: ol jil küzün – həmin ilin payızında; küz keligi jazın belgürär – payızın gəlişi yazdan bəlli olar; 2.payızda: küz iki köni künçit berür men – mən payızda iki ölçü künçüt verəcəm*” bu söz küz fonovariantında verilmişdir [4,331]. M.Kaşğarının [2,I,341] lüğətində qeydə alınmışdır.

Göyçə dialektində *öynə* sözü “*günorta yeməyi yeyilən vaxt*”, Ağbaba dialektində “*vaxt*”, Dağ Borçalısı dialektində isə “*gecə-gündüz*” mənasında işlənir.

Azərbaycan dilinin Borçalı, Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Oğuz, Salyan, Tovuz, Ucar, Zərdab dialekt və şivələrində *öynə* sözü “*günorta yeməyi vaxtı, vaxt*” mənasında işlənir [3,390]. “Qədim türk lüğəti”ndə öylən sözü öylə və öylək fonovariantlarında “*vaxt, zaman*” mənasında izah olunmuşdur: “*öylä – 1.vaxt seçmək, vaxt təyin etmək: qalı elig öyläp tiläsä seni/jorıq tüz tapuı qıl basınma anı - əgər hökmdarın müəyyən vaxtda sənə ehtiyacı olsa, özünü düzəlt və xidmət et, diqqətsizlik etmə; öylək – 1.vaxt: qışqa etin kelsä qalı qutluı jaj/tün kün keçä alqınur öylək bilä aj – qışa hazırlaş, çünki xoşbəxt yay vaxtı keçir;/ gündüzlər və gecələr keçib itir, vaxt keçdikcə isə aylar da...*” [4,377]. M.Kaşğarının [2,I,174], V.V.Radlovun [7,I,1175] lüğətlərində də bu leksem qeydə alınmışdır.

Dərələyəz, Ağbaba, Göyçə dialektlərində *yazı* sözü “*çöl, düz, düzənlik*” mənalarında işlənir.

Linqvistik ədəbiyyatda bu leksemin həm Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində, həm də Azərbaycan dilinin Qazax, Ordubad dialektlərində, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Laçın, Oğuz, Şahbuz, Tərtər, Zəngilan şivələrində “*çöl, səhra, düzənlik*” mənalarında işlənməsi qeydə alınmışdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş *yazı* sözü dialektlərdə işlənməklə yanaşı, bəzi toponimlərin də tərkibində qalmışdır. Məsələn, Giləzi toponimi *gil* və *yazı*, Qarayazı (Qazax) toponimi *qara* və *yazı* sözlərinin birləşməsindən formalaşmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrində *yazı* leksemi dəfələrlə işlənmişdir: “*İlgäri Şantun yazıka tägi sülädim, taluyka kiçig tägmädim, kurıgaru Yinçü ügüz keçä Tämir Kapıgka tägi sülädim*” (tərcüməsi: *İralidə Şantun çölünədək qoşun çəkdim, dənizə çatmağımıza az qaldı, arxa tərəfdə İnci çayını keçərək Dəmir Qapıyadək qoşun çəkdim*); “*Türk bodun, üläsikiñ biriyä Çuğay yış tügöl, tün yazı konayın tisär, türk bodun, üläsikig anta anığ kisi ança boşğurur ermis*” (tərcüməsi: *türk xalqı, bir hissən desə ki, Çuğay meşəli dağının cənubunda deyil, Tün çölündə məskən salmaq, türk xalqı, orda bədxah adamlar beləcə bir hissəni başdan çıxarmış*) [5,188] və s. “Qədim türk lüğəti”ndə [4,251], M.Kaşğarının [2,III,29], V.V.Radlovun [7,IV,52;III.229] lüğətində *yazı* sözü eyni semantika ilə qeydə alınmışdır.

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanü-luğat it-türk” əsəri və Qərbi Azərbaycan şivələri mövzusunun araşdırılması, burda təhlil edilən leksik vahidlərin türk dilləri və dialektlərində də işlənməsi “türk dillərinin qədim və indiki vəziyyətinin ümumi təkamül xüsusiyyətlərini, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları aşkar etmək müasir türkologiyanın qarşısında duran vacib və aktual problemlərdən biridir” [9,144]. Türk xalqlarının “tarixləri, mədəniyyətləri ortaq bir kökə malik olduğu kimi, dilləri və ya dialekt və şivələri də eyni kökə əsaslanır” [10,3]. Qohum türk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiq edilməsi dilçilik elminin prioritet məsələlərindəndir.

Leksik vahidlərin müqayisə olunma prosesi türk dillərinin zənginliyini üzə çıxarmaq, buradakı oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq etmək məqsədini qarşısına qoyur ki, Mahmud Kaşğarının əsəri də bu baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan şivələrindəki dil faktları “Azərbaycan dilinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi işində tədqiqatçılara zəngin faktlar verir” [11,47]. Bu sahədə bundan sonra da sistemli araşdırmaların aparılması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kaşğari M. Divanü lüğat-it türk. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 512 səh.

2. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. II c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.; III c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.
4. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
5. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 səh.
6. Фазылов Э. О словаре «Хосров и Ширин» Кутба. Тюркская лексикология и лексикография. Москва, «Наука», 1971, 312 с.
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.І, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; 1896, т.І, ч.2, 762 стр.; т.ІІ, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.ІІІ, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.ІІІ, ч.2, СПб, 1893, 968 стр.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г» и «Д». Издательство «Наука», Москва, 1980, 396 стр.
9. Hüseynova M. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, ADPU, 2022, 275 s.
10. Hüseynova M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. Bakı, ADPU, 2020, 600 səh.
11. Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin arxaik morfemləri (Qərbi Azərbaycan şivələri ilə müqayisədə). Bakı, ADPU, 2018, 205 səh.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. İbrahim Bayramov